

SOVET HUKUMATINING PAXTACHILIKNI RIVOJLANTIRISH BILAN BOG'LIQ SIYOSATI VA UNING IJTIMOY-IQTISODIY OQIBATLARI

Qulboshev Sirojiddin Jumayevich

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

s.qulboshev2710@umail.uz

+998938959092

Sovet hukumati mamlakat xalq xo'jaligini boshqarishni o'ta markazlashtirib, ma'muriy-buyruqbozlik tamoyillari asosida siyosat yuritdi. Bu siyosat jamiyatning va davlatning ijtimoiy-iqtisodiy sohalarini rivojlantirish yo'liga to'g'onoq bo'ldi. Umum davlat manfaatlarini rukach qilgan holda sovet hukumati markazlashgan iqtisodiyotni shakllantirishga shu asosda mahalliy respublikalar iqtisodiyotini markazga qaram qilib qo'ydi. Jumladan, O'zbekiston iqtisodiyoti ham ushbu xatarli siyosatning ta'sirida markazning xom-ashyo manbaiga aylanib qoldi. Respublikadagi boy xom-ashyo resurslari va arzon ishchi kuchi ittifoq manfaatlariga bo'ysundirib qaram holatga solib qo'ydi. Ayniqsa, paxtachilikni rivojlantirish, respublikani paxta xom-ashyo bazasiga aylantirish yuzasidan maqsadli strategik dasturlar ishlab chiqildi. Sovet hukumati shu maqsaddan kelib chiqqan holda respublikada paxtachilikni rivojlantirishning bosh omili hisoblangan sug'orish, yerga ishlov berish va parvarish qilish yuzasidan alohida direktiv ko'rsatmalar ishlab chiqildi.

Sovet hukumati urushdan keyingi yillarda respublikada paxta ekin maydonlarini kengaytirishga zo'r berib harakat qildi. Masalan, respublikada 1946-1950-yillarda paxta maydoni 815,6 ming gektar dan 1098,1 ming gektarga, yalpi hosili esa 1118 ming tonnadan 2226 ming tonnaga ko'paydi [1]. Natijada shu davrdan boshlab respublika agrar sohasida paxta yakkahokimligi kuchaya boshladi. Paxta yakkahokimligining o'rnatilishi zamirida respublikada ekologik muvozanat buzilib, atrof-muhitning ifloslanishi kuchaydi bundan tashqari qishloq aholisining turmush tarzi izdan chiqib, oziq-ovqat mahsulotlarining turi va sifati kamayib bordi. Shunga qaramasdan Markazning direktiv organlari paxta ekin maydonlarini yil sayin kengaytirib borish yuzasidan topshiriqlar bera boshladi. Natijada respublikada paxta boshqa ekinlarga nisbatan ko'p ekiladigan monopol ekin turiga aylandi. Masalan, paxta maydonlari 1950-yilga kelib respublikadagi jamiki maydonlarining 56,6 %ni tashkil qildi, XX asrning 80-yillar o'rtalarida esa bu ko'rsatkich 75 %ga, ba'zi oblastlarda esa undan ham yuqori darajaga ko'tarildi.

Respublikada markaz topshirig'i bilan sug'orish, melioratsiya va mexanizatsiya ishlari jadallashtirilishi natijasida paxta hosildorligi jadal ortib bordi: qishloq xo'jaligini irrigatsiyalash va mexanizatsiyalashning rivojlanishi tufayli respublikada paxta hosildorligi 1935-yildan 1956-yilgacha har gektaridan 13,8 sentnerdan 24,7 sentnerga ko'tarildi [2]. Bundan ko'rinib turibdiki, XX asrning 50-yillari o'rtalariga kelib respublikada paxta hosildorligi avvalgi davrga qaraganda keskin ko'tarildi.

Respublika qisqa muddatda markazning paxta etishtirib beruvchi qaram hududga aylantirildi. Jumladan, 1951-1955-yillarda O'zbekiston davlatga 12 mln. 714 ming tonna paxta xom ashyosini topshirdi. Bu ko'rsatkich 1946-1950-yillarga nisbatan 4 mln. 779 ming tonna ko'p demak edi [3].

XX asrning 50-yillaridan paxtachilikni mexanizatsiyalash ishiga jiddiy e'tibor qaratib, MTSlarning faoliyati bir qadar isloh qilindi. Shunga qaramasdan bu davrda MTSlar faoliyati o'rtacha holatda bo'lib, ishda juda ko'p jiddiy xatoliklar mavjud edi. Masalan, 1950-1955-yillarda traktorlar bilan bajariladigan ish hajmi 61 %ga oshgani holda, paxtaning yalpi hosildorlik miqdori 11 %ga oshdi, xolos. Ko'plab MTSlarda bajarilgan ishlar qo'shib yozila boshlandi. Bunday hol Sherobod, Sariosiyo, Denov va Jarqo'rg'on MTS larida ko'plab ko'zga tashlandi [4].

Paxta yakkahokimligi siyosati ta'sirida respublikada paxta yetishtirish va undan hosil olish miqdori ham o'sib bordi. Jumladan, 1954-yilda respublika paxtakorlari 1953-yildagiga nisbatan 180 ming gektar ko'p paxta ekdi.

Sovet hukumatining direktiv organlari O'zbekiston qishloq xo'jaligini, ayniqsa, paxtachilikni tez fursatda taraqqiy ettirish yuzasidan qator ko'rsatma va vazifalar ishlab chiqildi. Misol uchun, KPSS markaziy qo'mitasining 1953-yil sentyabr oyida bo'lib o'tgan Plenumida paxta yetishtirishni qisqa muddatda ko'paytirish masalasiga alohida ko'rsatma berildi. Plenumda: "Davlat va jamoa xo'jaliklarida paxta hosildorligini ancha oshirish va foydalanmasdan yotgan erlarni ishga solib, yangi sug'oriladigan yerlarni o'zlashtirib, shu tariqa ekin maydonini kengaytirish, shuningdek, yerlarning melioratsiya holatini yaxshilash yo'li bilan paxta yetishtirishni yanada ko'paytirish masalalari belgilab berildi" [5].

Markaz qanchalik zo'r bermasin paxtachilik sohasini rivojlantirishning qator muammolari ham ko'zga tashlana boshladi. Bu muammolar eng avvalo markaziy idoralar tomonidan joylardagi vaziyatni inobatga olmasdan chiqarilgan qarorlar hamda amaliyotdan uzoq buyruqlarning hosilasi bo'ldi. Respublikada paxta yetishtirishning yalpi salmog'i yildan-yil oshib borsa-da, 1951-1955-yillarda hosildorlik ko'tarilmadi, aksincha, pasayib bordi. Masalan, 1950-1953-yillarda har gektarga yerdan 21,1 sentnerdan hosil olingan bo'lsa, 1954-yilda u 20,1 sentnerni, 1955-yilda esa 18,9

sentnarni tashkil qildi. Natijada esa paxtachilikdan olinadigan yalpi hosil ham kamaydi. Masalan: 1955-yilda 1954-yildagidan 200 ming tonna kam paxta tayyorlandi [6].

Qo'riq yerlarni o'zlashtirish hisobiga paxta maydonlarini kengaytirish vazifasini sovet direktiv organlari zo'r berib amalga oshira boshladi. Natijada respublika bo'ylab keng hajmda yangi yerlar o'zlashtirildi.

Shu sababdan ham oblast irrigatsiya tizimida muhim o'rin tutuvchi Dushanbe-Qoratog' kanalini qurilishi yakuniga yetkazildi. Bundan tashqari, Tallimaron kanali qurildi. Denov-Yurchi botqoqligini o'zlashtirildi. Natijada ishlar Surxondaryo oblastda sug'oriladigan yerlar maydonini 10 ming gektardan ortiq kengayishiga sabab bo'ldi [7].

Paxtachilikni rivojlantirish yuzasidan sovet hukumati bir qancha qaror va buyruqlar qabul qildi. Masalan, shunday qarorlardan biri SSSR Ministrlar Soveti va KPSS MQning 1954-yil 9-fevralda qabul qilgan "1954-1958-yillarda O'zSSRda paxtachilikni yanada rivojlantirish to'g'risida"gi qaror qabul qilinib, paxtachilikni rivojlantirishning istiqbollari belgilab berildi [8]. Ushbu qaror markazning paxtaga bo'lgan ehtiyojini qondirish maqsadida kelib chiqib respublikadagi mavjud vaziyatni inobatga olmasdan qabul qilingan qaror bo'lib, unda juda ko'plab topshiriqlar, buyruqlar mahalliy sharoitni inobatga olmasdan qabul qilingan edi.

Sovet hukumati paxta yakkahokimligini respublikaning barcha oblast va rayonlarida yildan-yilga kuchaytirib bordi. Masalan, Surxondaryo oblasti ingichka tolali paxta hosili bo'yicha asosiy oblastlardan bo'lib, 1955-yilda oblastda 17 ta paxtachilik sovxozlari hamda 146 ta paxta ekuvchi jamoa xo'jaliklariga xizmat qiluvchi MTSlar mavjud bo'lgan [9].

Paxta yakkahokimligini yil sayin o'sib borishi va markazning tinimsiz yuborib turgan direktiv hujjatlarini bajarish izmida respublikada paxta ekin maydonlari yiliga kengayib bordi. Masalan, 1956-yildan 1959-yilgacha Respublikaning umumiy ekin maydoni 160 ming gektardan ziyodroqqa ko'paydi. Shu yillarda chigit ekiladigan maydonlarning hajmi esa 78,8 ming gektarga kengaydi. Har gektardan olinadigan hosildorlik 1955-yilda 18,9 sentner bo'lgan bo'lsa bu ko'rsatkich 1959-yilda 22,9 sentnerga ko'tarildi. O'sha davrda paxtaning yalpi hosildorligi 678 ming tonnaga oshdi, bu esa o'tgan yildagiga nisbatan hosildorlikning ko'payganligidan dalolat beradi.

Respublikada paxta tayyorlash rejasini mahalliy sharoitlarni hisobga olmasdan asta-sekin yildan-yilga ortirib borildi. Jumladan, 1956-yilda O'zbekiston davlatga 2 mln. 900 ming tonna paxta topshirdi, bu 1955-yildagiga nisbatan 400 ming tonna ko'p demak edi [10]. 1956-1959-yillarda respublikaning kolxoz va sovxozlari paxta tayyorlashda katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi, shu yillar ichida davlatga 8861000 tonna yoki yiliga o'rta hisobda 2954000 tonna paxta topshirdi [11].

1957-yilda respublika kolxoz va sovxozlari markazga 2 mln. 750 ming tonna paxta hosilini topshirdi. Shu yili Surxondaryo, Qashqadaryo, Andijon, Xorazm oblastlari va Qoraqalpog'iston ASSR paxtakorlari yaxshi natijalarga erishdi. 1957-yil respublikaning 13 ta rayon va 208 ta kolxozlarida har gektar yerdan 30, 35, 40 sentnergacha va undan ko'proq hosil olindi [12]. Shu yili Farg'ona oblastining Toshloq rayoni chigitni kvadrat-uyalab ekish hamda g'o'zani ikki tomonlama parvarish qilish usullarini barcha paxta maydonlariga joriy qilindi. Natijada, rayondagi kolxoz va sovxozlar 12 ming gektar paxta maydonining 9 ming gektarida g'o'zani ikki tomonlama parvarish qilib, oblastda paxta tayyorlash rejasini birinchilardan bo'lib bajardi. Rayon bo'yicha o'rtacha hosildorlik 1956-yilda 27 sentner bo'lgan bo'lsa, 1957-yilda 28,3 sentnerni tashkil qildi.

1957-yil 10-fevralda O'zSSR Ministrlar Soveti va O'zbekiston kompartiyasi markaziy qo'mitasining "Yangi o'zlashtirilayotgan qo'riq va bo'z yerlardagi paxta hosilini kontraktatsiya qilish shartlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Ushbu qarorda yalpi paxta hosilini oshirish va almashlab ekishni joriy qilish, qo'riq va bo'z erlarni o'zlashtirish ishiga kolxoz va sovxozlarning mas'ul ekani hamda yangi o'zlashtirilayotgan qo'riq va bo'z erlardagi kolxoz va sovxozlarga paxta tayyorlash rejasi berilganida kontraktatsiya hosilini 8 sentnerdan belgilash, 1958-yildan boshlab besh yil mobaynida har yili 2 sentnerdan ko'paytirish vazifasi ham yuklatildi.

Respublikada 1958-yilda 1440,8 ming gektar yerga chigit ekilgan bo'lsa, 1961-yil oxiriga kelib, paxta maydonlari 1616,4 ming gektarga yetdi [13]. Qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish oqibatida Surxondaryo oblasti Gagarin rayonidagi Pravda kolxozi paxta va boshqa qishloq xo'jaligi ekinlaridan ancha yuqori hosil olishga erishdi. Masalan, 1961-yilda mazkur kolxoz 670 gektar maydonning bir gektardan 25 sentnerdan hosil oldi. Iskra kolxozi 520 gektar maydonga paxta ekib, gektaridan 27,4 sentnerdan hosil olishga erishdi [14].

XX asrning 60-yillariga kelib respublika qishloq xo'jaligida ekstensiv usuldan voz kechilib, intensiv usulga zo'r berildi, sovet rahbariyati agrar sohani kimyolashtirishga e'tiborni kuchaytirdi. Bundan maqsad paxtadan yanada ko'proq hosil olish edi, ammo amalda bu qishloq xo'jaligini inqirozli holatga olib borib qo'ydi. Misol uchun, 1965-yilda O'zbekiston kolxozlarda sarflangan 1 mln. 463,4 ming tonna mineral o'g'itdan 1 mln. 324,7 ming tonnasi paxta yetishtirishda qo'llandi [15]. Qishloq xo'jaligida sarflangan mineral o'g'itlar esa aslini olganda me'yoridan ancha ortiq edi. Shu tufayli ko'plab sug'oriladigan yerlarning meliorativ holati keskin yomonlashdi.

Ittifoq hukumatining bevosita buyrug'i bilan Rossiya va Yevropa davlatlari to'qimachilik fabrikalari, harbiy sohalari ehtiyojini qondirish maqsadida respublikaning janubiy hududlarida ingichka tolali paxta ekish yo'lga qo'yildi. Ushbu uchta besh yillik mobaynida Respublikada ingichka tolali paxta yetishtirish ancha kuchaydi: misol uchun respublika 1965-yilda davlatga 73 ming tonna ingichka tolali paxta topshirdi, bu ko'rsatkich 1971-1975-yillarda esa o'rtacha 204 ming tonnani tashkil qildi. O'ninchi besh yillikda ingichka tolali paxta yetishtirishning o'rtacha yillik hajmi 302 ming tonnadan iborat bo'ldi [16].

O'rganilayotgan davrda markaz tazyiqi bilan O'zbekistonda kimyoviy zaharli moddalarni qishloq xo'jaligida qo'llash ortib bordi. Shu tufayli qishloq xo'jaligi uchun gerbitsid, defoliantlar va boshqa kimyoviy vositalar ishlab chiqarish hamda yetkazib berish kengayib bordi. Agar Respublikada mineral o'g'itlar ishlab chiqarish 1970-yilda 4091 ming tonna bo'lsa, bu ko'rsatkich 1975-yilda 6132 ming tonnaga yetdi [17]. Ammo, qishloq xo'jalik organlari bu o'g'itlarni qo'llashda mahalliy aholi sog'ligi va turmush sharoitini e'tiborga olmadi. Chunki bu tadbirlar markazdan belgilab berilar, ularni bajarish esa majburiy edi. Buning oqibatida esa paxta yetishtirish hajmi muttasil tarzda ortib bordi [18].

Surxondaryo oblast Sherobod rayonidagi U.Yusupov sovxozida paxtadan olingan hosildorlik 1975-1979-yillar mobaynida 28,2 sentnerdan 32 sentnerga, yalpi hosil esa 10,7 ming tonnadan 14,5 ming tonnaga oshdi. Shuningdek, oblastning Lenin yo'li rayonida ushbu yillarda paxta xom ashyosi yetishtirish 43,5 ming tonnadan 56,4 ming tonnaga yyetdi yoki 29,7 % o'sdi, hosildorlik esa gekardan 25,3 sentnerdan 35,4 sentnerga ko'tarildi yoki 39,9 % oshdi [19]. Ammo bundan keyingi besh yilliklarda respublika bo'yicha paxta hosili yetishtirish bir oz kamaydi.

Sovet hukumati hukmronligi davrida O'zbekiston qishloq xo'jaligi oborotida paxta muhim o'rin egalladi, paxtakorlar rayonlarning katta qismi Amudaryo va Sirdaryo daryolari bo'ylab tashkil etildi. Natijada, O'zbekiston O'rta Osiyo hududida eng yirik paxta etishtiruvchi mintaqaga aylandi. Shu davrda O'zbekiston ittifoqning yirik paxta etishtiruvchi mintaqasiga aylanib, respublika ittifoqning 60 % dan ortiqroq paxta hosilini yetkazib berdi. Shu asosda O'zbekiston markazning yirik to'qimachilik korxonalarini uchun paxta xomashyosi tayyorlab beruvchi katta xom-ashyo manbasiga aylandi.

Respublikada paxta yakkahokimligining kuchayishi qator oqibatlarni keltirib chiqardi. Bu jarayon paxtachilik sohasini keskin kuchayishiga, ekologik vaziyatni buzilishiga, erlarning meliorativ holati yomonlashiga olib kelib, aholi salomatligiga jiddiy putur etishida ko'zga tashlandi. Mustaqillik arafasida respublikada paxta yakka

hokimligining ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan salbiy oqibatlari keng jamoatchilik tomonidan tanqid qilina boshlandi. Natijada paxta ekiladigan maydonlarni qisqartirish takliflari bilan chiqa boshladi. Shu asosda asta-sekin paxta maydonlari qisqartirilib, o'rniga boshqa qishloq xo'jalik ekinlari yetishtirila boshlandi. Agar respublikada 1987-yilda 2 mln. 108 ming gektar yerga chigit ekilgan bo'lsa, 1990-yilda 1 mln. 826 ming gektar yerda paxta etishtirildi [20].

1989-1991-yillarda paxta yetishtirish hajmi respublikada ancha kamaydi, paxta maydonlari qisqardi. Jumladan, paxta yetishtirish bo'yicha rejalar xom-ashyo hisobida 843 ming tonnaga kamaytirildi. Bundan tashqari paxta ekiladigan maydonlar 2017 ming gektardan 1700 ming gektarga tushirildi. Bu esa paxta yakkahokimligiga nisbatan chek qo'yish, qishloq xo'jaligining boshqa tarmoqlarini rivojlantirish hamda qishloq aholisining tomorqa xo'jaligini kengaytirish imkonini berdi.

Xullas, sovet hukumati hukmronligi davrida respublikada paxtachilikdan ko'proq mo'l hosil olishga, yangi yerlarni o'zlashtirish va ularning o'rnida paxta maydonlarini barpo etishga jiddiy e'tibor qaratildi. Shu maqsadda ko'plab Yangi yerlar o'zlashtirildi yangi-yangi sug'orish inshootlarini qurish ishlari keskin avj oldirildi. Tadqiq etilgan davrda respublika qishloq xo'jaligida paxta yakkahokimligi siyosati yil sayin kuchayib bordi. Paxtadan yanada ko'proq hosil olish maqsadida yangi yerlarni o'zlashtirilib, ularning o'rnida katta-katta paxta maydonlari barpo etildi. Bu amaliyot ta'sirida respublikada sug'oriladigan maydonlar hajmi ekstensiv ravishda qariyb ikki baravarga kengaydi. Aynan paxta maydonlarining kengaytirilishi oqibatida aholining boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoji xavf ostida qoldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Джабборов Н. Развитие орошения в Узбекистане и его перспективы. -Ташкент: Фан, 1968.
2. День за днем, год за годом // Правда Востока, 12 ноября 1961 г.
3. Abdullaev A.N. Paxta yakkahokimligi: oqibat va saboqlar (1917-1991 y.y.). -Toshkent: Istiqlol, 2006.
4. Razzoqov A.O'zbekiston paxtachiligi tarixi: (O'tmish va hozir). - Toshkent: O'zbekiston, 1994.
5. КПСС съездлари, конференция ва МК пленумларининг резолюция ва қарорлари. VI том. -Тошкент: Ўзбекистон, 1985.
6. Berdiyev H. va boshqalar. Surxondaryo tarixidan lavhalar. – Toshkent: “Nur”. 1991.

7. Игамбердыев Р.С., Раззаков А.А. История мелиорации в Узбекистане (на материалах Голодной степи). Ташкент: Фан, 1978.
8. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 619-fond, 1-ro'uxat, 9^A-ish.
9. Совет иттифоқи коммунистик партиясининг XX съезди. 1956 йил 14-25 февраль: Стенографик хисобот I. Тошкент: Ўздавнашр, 1957.
10. Хлопководство Узбекистана за 50 лет. -Ташкент: Узбекистан, 1967. - С.24.
11. Xonazarov J. Qishloq xo'jaligini tobora rivojlantiraylik // O'zbekiston qishloq xo'jaligi. -Toshkent, 1958.
12. Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. Сбор.стат.мат. - Ташкент: Узбекистан, 1967. -С.65.
13. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 619-fond, 1-ro'uxat, 78-ish
14. Ashirboyeva Z. «Paxta fronti» dagi talofatlar // Tafakkur. -Toshkent, 2009.
15. Омонов Ф. Ингичка толали пахта етиштиришни кўпайтириш проблемалари // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. -Тошкент, 1980. -№12. -Б.2.
16. Ашуралиев Р. Совет беш йилликларининг муштарак мақсадлари // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. Тошкент, 1981.
17. Ахунов А. Проблемы преодоления торможения в развитии научно-технического прогресса сельского хозяйства Узбекистана. -Ташкент: Ўзбекистон, 1990.
18. Марасулов С., Фафуров А. Мустаҳкам заминга таяниб // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. -Тошкент, 1981.
19. Эргашев Р., Раҳмонкулов Х. Чўлқуварларнинг янги марралари // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. -Тошкент, 1981.
20. Spoor M. Agricultural Restructuring and Trends in Rural Inequalities in Central Asia: A Socio-Statistical Survey. Programme on Civil Society and Social Movements -Geneva: UNRISD, 2004.

